

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Obor Etnologie

Teze disertační práce

**ODRAZ ARCHEOLOGIZOVANÝCH
KRAJINNÝCH PRVKŮ V ETNOGRAFICKÝCH
PRAMENECH**

Reflection of archaeologized landscape elements
in ethnographic resources

Školitel:

Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CsC.

Praha 2015

Mgr. Jan Pohunek

Předkládaná disertační práce se zabývá tím, jak jsou v etnograficky a především folkloristicky nahlíženém kontextu současné živé kultury reflektována opuštěná místa, respektive nemovité objekty formované lidskou rukou, které už nejsou využívány k původnímu účelu a podstupují proces archeologizace. Snaží se postihnout skutečnost, že i zanikající objekt, který může být považován za zcela opuštěný nebo zničený, je stále zapojen do živého žitého světa a podněcuje vznik různých interpretací, aktivit a pověstí, a také se pokouší vysledovat, které faktory mají vliv na zacházení s takovým místem a na formování jeho nového významu.

Z teoretického hlediska je práce do značné míry inspirována fenomenologickým přístupem k výzkumu krajiny a žitého prostoru, zabývá se studiem lidského vnímání významů žitého světa a zejména jednotlivých míst, která jej tvoří. Místo je zde chápáno jako kulturní konstrukt, prostor obdařený významem, přičemž tento význam může nebývat různých podob a variant jak v rámci jednotlivých sociálních skupin, tak i u jednotlivců (srov. *Patterson – Williams 2005, 361; Norberg-Schulz 1994, 179; Naništová 2002, 30*). V tomto kontextu je také nutné vnímat pojem opuštěnosti – jde o jeden z významů místa, který je mu přiřazen a vyjádření rozporu mezi jeho minulou a současnou podobou a funkcí, nikoli nutně o inherentní kvalitu. Z archeologického hlediska je možné za opuštěná označit taková místa, která jsou zbytkem původního objektu, podstupují archeologizaci a nevykonávají dřívější funkci, případně jsou vnímána jako odpad (srov. *Neustupný 2007, 30–50*). Mezi vnímáním toho, zda „opuštěné“ objekty skutečně jsou zaniklé a vyřazené z živé kultury skutečně jsou a toho, zda jsou tak lidmi chápány, existuje rozpor. Například i dávno neobydlené a rozpadající se sídlo může být životu kulturou, do jejíž sítě vztahů je zapojeno, vnímáno a označováno jako zaniklé, i když je ve skutečnosti stále využíváno řadou jiných způsobů, které jsou pouze odlišné od významu, který neslo dříve.

Práce je metodologicky postavena na etnografickém kvalitativním výzkumu, který má jak nezbytnou teoretickou a rešeršní, tak i terénní složku. Uplatnily se zde jak sběr jednotlivých ústních a písemných podání o zájmových místech a další práce s respondenty, tak i vlastní pozorování vybraných „opuštěných“ lokalit. Výzkum byl rozdělen do dvou fází, zjišťovací a syntetické.

První fáze výzkumu byla dále rozčleněna do tří segmentů. Prvním z nich byl sběr podání současných pověstí a lidových interpretací významu různých míst, kterých bylo zjištěno a zahrnuto do katalogu celkem 169. Druhý segment představoval pokus o fenomenologickou kategorizaci typů objektů prostřednictvím adjektiv přiřazovaných

respondenty k vizualizacím 14 různých míst (metodika upravena dle *Ohta 2001*, 388–390; *Robinson 2005*). Z této sondáže vyplynulo, že při interpretaci zaniklých objektů hrají významnou roli dva faktory – přírodnost, jež je obvykle vnímaná pozitivně a popisována v kategoriích prostoru a emocí, a obyvatelnost. U popisu obyvatelných objektů je kladen důraz na vývoj, rozpor minulosti a současnosti a interaktivitu. V rámci tohoto segmentu bylo také během rozhovorů zaznamenáváno, jak a na základě jakých zkušeností respondenti objekt interpretují. Třetí segment pak byl detailním rozpracováním vybraných lokalit – bývalého dolu a úpravny rudy na Rolavě v Krušných horách, usedlosti Pohádka u Čachrova dříve obývané sériovým vrahem Ivanem Roubalem, Plešivce u Jinců – vrchu s pravěkým hradištěm a dále krajiny bývalých vojenských újezdů Mladá (Milovice) a Ralsko. Rolava (k historii viz *Weber 2001*) zde reprezentovala lokality spojené s 2. světovou válkou; slovesný folklor, který se k ní vztahuje, je především formou vyjádření zkreslené historické paměti bez výrazných nadpřirozených pověstí. „Roubalova“ Pohádka představuje obytný dům a je zároveň legend trippingovou (k termínu viz *Brunvand 2001*, 238–239; *Tucker 1999*, 206) lokalitou ve stadiu zrodu, kde dochází ke kombinování starších místních pověstí a nedávné dramatické historie. Výrazný je zde rozpor mezi esteticky kladným vnímáním krajiny, kam je zasazena, a údajnou „kletbou“ či „stínem minulosti“, které lze chápat jako formu vyjádření sociálního narušení spojeného s místem. Plešivec je pravěké hradiště a zároveň významný regionální cíl měkké turistiky, vztahuje se k němu řada tradičních pověstí, které už ale dnes nejsou návštěvníky vnímány jako pravdivé a které jsou doplňovány vysvětleními odkazujícími na různé esoterické „energie“, působení keltských druidů apod. Ralsko a Mladá jsou územími využívanými do začátku 90. let 20. stol. sovětskou armádou, s řadou pozůstatků po vojenské činnosti, ale i stopami starší historie (zaniklé vesnice, těžba nerostných surovin, hrady). Existuje zde zřetelný rozpor mezi názory místních obyvatel preferujících přírodně-estetickou stránku krajiny a představami některých návštěvníků, kteří v bývalém vojenském újezdu spatřují „záhadnou“ krajinu, dobrodružné hřiště a divočinu. V případě Ralska, které leží v pohraničí, se liší motivy vztahované k působení německé a sovětské armády – pro místa spojovaná s „Rusy“ jsou příznačná vyprávění o skryté kontaminaci nebo tajných vojenských objektech, „Němci“ jsou oproti tomu více dávání do souvislosti s ukryváním cenných pokladů.

Druhá, syntetická fáze výzkumu následně vzájemně konfrontovala údaje zjištěné v jednotlivých segmentech sondáže a pokoušela se na základě zjištěných informací

a jejich komparace navzájem i s literaturou a staršími prameny nalézt pravidelnosti, které by vypovídaly o vztahu k opuštěným objektům v obecnější rovině. Bylo-li to potřeba, byla rovněž doplňována dodatečným terénním výzkumem. Předmětem pozornosti zde byly aktivity vázané na opuštěná místa a obecné rysy folkloru, který se k nim vztahuje.

Aktivity prováděné návštěvníky na opuštěných místech mají vztah k jejich aktuálním funkcím. První z nich je funkce míst paměti – lokací, jejichž významy nějakým způsobem odkazují na paměť jednotlivce, skupiny nebo společnosti a kde může být tato paměť různými modifikacemi akcentována, zachována nebo naopak zahlazena. Druhým typem aktivity, který je někdy navázán na funkci lokality jako místa paměti, je turistické využití – navštěvování místa primárně za účelem poznání a získání estetického prožitku. Místo pak může být na základě svých fyzických a významových charakteristik dále využito jako prostředí pro hru, přičemž takové dobrodružné hřiště bývá u dětí a dospívajících zároveň dočasným útočištěm, kam nedohlédnou dospělé authority. Ruiny ale zároveň někdy slouží i jako obydlí trvalejší, osidlované zejména jedinci na okraji společnosti. Sociální okrajovost ruiny, která nemá žádné „oficiální“ využití může zároveň vést k tomu, že je zde ukládán odpad a je postupně exploatována – což může směřovat až k její likvidaci.

Důležitost místa jako složky paměti vztahující se k nějaké události spočívá v tom, že místo tradované nebo osobní vzpomínce dodává konkrétní umístění do prostoru, čímž dochází zároveň k posilování důvěryhodnosti vyprávění a utváření místního historického povědomí. Zacházení s místem paměti, jeho interpretace a podoba se ale mohou měnit při změně sociálního kontextu a může k němu existovat několik soupeřících narativů. Místa, která jsou společensky uznávána jako reprezentace kolektivní paměti, bývají následně upravována tak, aby se tomuto významu dostalo nějakého vyjádření (srov. *Edensor 2005, 135–136*) nebo jinak akcentována. Udržování paměti má zpravidla formu rekonstrukce nebo konzervace, budování pomníků, stylizace místa nebo alespoň verbálního připomínání jeho významu. Druhou stránkou problému je pak naopak likvidace místa spojovaná se snahou o vytěsnění negativně vnímaných událostí, které se zde odehrály (k tomu *Truc 2011, 153*; obecně *Foote 2003*).

Definujícím rysem turistického zájmu o ruinu je snaha o získání estetického dojmu spojeného s poznáním. Turismus jako fenomén vychází z romantismu (*Stibral 2005, 110–112*) a přebírá jeho estetické předpoklady, nachází tedy krásu i v některých místech neuspořádaných, divokých a pochmurných, která pak mohou být

hodnocena ambivalentně. Kromě tvrdé a běžné měkké turistiky mají u opuštěných míst značný význam i různé alternativní formy trávení volného času jako legend tripping, sporty typu airsoftu a paintballu, urbex (urban exploration - viz *Faiglová – Havlíková 2014, 9*) a pořádání LARPů či jiných her a představení. Hry dětí a adolescentů na opuštěném místě mohou mít povahu předvádění vlastní odvahy a mohou využívat členitosti terénu – například při hře na schovávanou nebo pseudosportovních aktivitách. Areál ruiny připomíná funkční zastavěný prostor, ale přitom obsahuje řadu nepravidelností, nabízí netypické smyslové zkušenosti a je oproštěn od sociálních norem. Ke zkoušení nových způsobů chování (včetně destruktivních) tak přímo vybízí (srov. *Edensor 2005, 25–30, 88–91*). Opomíjený prostor ruiny se zároveň může stát antropicky konfigurovaným útočištěm pro řadu minoritních skupin a sociálně vyloučených jednotlivců (*Edensor 2005, 4, 21–22*). Možné obývání opuštěného místa takovými jedinci někdy vede k jejich zahrnutí do současných pověstí nebo aplikaci některých jejich rysů na fiktivní postavy. Pozoruhodné je, že ve folkloru není prakticky reflektována velmi hojně se vyskytující činnost, kterou je ukládání odpadu. Výjimku tvoří případy, kdy mají být za údajnou kontaminaci odpovědné státní složky, zpravidla armáda.

Opuštěná stavba je zároveň častým cílem exploatace. Hodnotou, kterou může poskytnout, jsou nejen stavební materiály a vnitřní vybavení, ale také samotný prostor, který zabírá. Postupné rozebírání místa nebo v pověstech hojně reflektované hledání pokladů (vč. tradičního folkloru, srov. *Thompson 1958, 810–811*) jsou přitom příležitostmi k setkání s dalšími stopami minulosti lokality, které mohou být zmíněny a vysvětlovány v rámci místních pověstí.

Témata v současném slovesném folkloru opuštěných míst jsou zastoupena několika skupinami motivů, které mohou být využity při utváření narativu. Patří mezi ně:

- historizující interpretace odlišné od skutečnosti
- obecné paranormální vlastnosti místa jako jsou výskyt různých energií či kleteb
- zvláštní pocity a další smyslové a mimosmyslové fenomény jako například výskyt světél a neobvyklých zvuků či podivné reakce
- působení nadpřirozených a nezvyklých bytostí, často popisovaných buď neurčitě, nebo naopak (v důsledku delšího vývoje, při kterém dochází ke

kumulaci atributů a ztotožňování vypravěčů s místem) v podobě pojmenovaných geniů loci

- uložení a hledání pokladů a jiných tajemství či ztracených a zapomenutých zvláštností
- existence podzemních prostor a chodeb

Mezi nemovitými památkami a slovesným folklorem také může docházet k vytváření zpětné vazby, kdy je existence objektu nejprve podnětem k vytvoření jeho interpretace, ale posléze objekt sám funguje naopak již jako hmotný důkaz pravdivosti vyprávění (*Gazin-Schwartz – Holtorf 2005, 10–15*). Vyprávění, které má charakter pověsti a je věnováno historii zanikajícího místa, tedy může obsahovat některé reálné prvky, nelze je ale použít k rekonstrukci historických událostí.

Tradiční a současný folklor opuštěných míst mají několik styčných ploch, v některých ohledech se ale zase liší (k tradičním pověstem srov. nejlépe *Sklenář 1999*). Tradiční pověsti stále existují v obecném povědomí, pokud mají ale působit věrohodně i v současnosti, bývají aktualizovány či vysvětlovány pomocí novějších motivů. Jejich vnímání bylo zároveň silně ovlivněno vývojem archeologie a lidového povědomí o výsledcích tohoto oboru. Archeologické památky jsou dnes více přiřazovány konkrétním pravěkým a raně středověkým kulturám (byť často jen obecně na úrovni názvů jednotlivých protohistorických etnik). Obdobně hrady se posunuly z kategorie neužitečné zříceniny, kterou je možné rozebrat na stavební kamení, do role romantických památek a turistických cílů. V souladu s moderními konspiračními teoriemi a populární kulturou vstupují do hry větší měrou armáda a bezpečnostní služby jako významní strážci různých novodobých tajemství. Zdá se také, že se častěji objevují vyprávění o kontaminaci. Od archaičtějších variant tradičního folkloru, které nejsou ovlivněné romantizací látky často aplikovanou v 19. století, se také část současných pověstí liší v interpretaci údajných negativních rysů místa nebo na něm se vyskytujícího jevu či bytosti. Příběh o setkání s nebezpečným nadpřirozenem může u současného vypravěče či recipienta narativu sloužit nejen k vyvolání strachu, ale také k navození romantické fascinace temnou stránkou existence či může být obecným dokladem toho, že „jsou věci mezi nebem a zemí, které věda nedovede vysvětlit.“ Tradiční společnosti je ale takovýto estetický přístup cizí.

Je možné identifikovat několik charakterizačních trendů či skupin významů, které se při lidové interpretaci míst a v pověstech projevují a které mají vazbu na charakter místa. Výraznou skupinu významů tvoří motivy spojené s romantizujícím, kladně

vnímaným hodnocením objektu. Typicky se vztahují k lokalitám, jako jsou hrady nebo archeologické památky a jsou pro ně příznačné uznání lokality jako místa paměti, romantická prožitková role a opuštění požadavku na původní funkčnost. Důležité zde je, je-li místo považováno za prostor manifestace nějakých estetických či společenských hodnot (i formou kontrastu) natolik, že se jeho opuštěnost stane funkcí sama o sobě. Pokud ale stavba ztrácí svou užitnou hodnotu, aniž by nabrala novou, může klesat i její hodnocení v rámci společnosti a může být považována za ošklivou, nebezpečnou či špinavou. Typickým objektem, se kterým se spojují spíše takové negativní interpretace, jsou zejména obytné domy. Neuspořádané obydlí může vzbuzovat lítost a touhu po nápravě, ale i odpor a puzení ke stigmatizaci jeho obyvatel. Vztah devastace a sociálního vyloučení je obousměrný – dům obývaný problémovými osobami se hůře dočká rehabilitace a obnovy. Pověsti se zde věnují především historii místa, procesu, v jehož důsledku došlo k současnému neuspokojivému stavu. Nadpřirozený prvek se zde může projevat v podobě „kletby“, která místo doprovází a jejíž síla se postupně akumuluje s tím, jak dochází k dalším a dalším incidentům. Dále pak vyprávění akcentují funkční aspekt místa a skýtanosti, které nabízejí jednotlivé zanechané artefakty. Jevy jako kroky na schodech, otvírání okenic či světlo v domě poukazují na možnost jeho obývání a mohou být v průběhu vyprávění chápány buď jako víceméně pasivní otisk minulosti, nebo jako projev aktivních sil (zpravidla dřívějších obyvatel), které jsou na místě přítomny a činí si na něj nárok. Mezi duchem a bezdomovcem není z tohoto úhlu pohledu velký rozdíl, oba obývají zpustlé místo, nedokonale manipulují se zanechanými artefakty, činí objekt potenciálně nebezpečným a představují kontrast vůči jeho možnému současnému optimálnímu využití.

Používání termínů jako „tajemství“, „utajené“ nebo „tajné“ při popisu místa může být jak romantickou hodnotou, jejíž akcentování upozorňuje na potenciální historický a emoční význam místa, tak i konkrétnějším odkazem na údajné ukryté skutečnosti, jejichž nalezení může mít praktický dopad – například na poklady nebo naopak na kontaminaci. K tomu, aby mohlo být tajemství účinně vylíčeno, je ale potřeba, aby nebylo odhalitelné snadno. Má-li tajemství něco společného s prací státních složek a zejména armády, je na něj také možné nahlížet jako na projev fascinace mocí. Ruina vojenského objektu je fyzickým prostředím, kde je možné bez větších komplikací přijít s touto mocí do kontaktu a uvědomit si existenci silových struktur v lidské společnosti. Její zánik zase podněcuje postkatastrofickou imaginaci a představu potenciálního devastujícího konfliktu, ale zároveň připomíná pomíjivost této

moci. Konkrétní zabarvení a skladba motivů už ale závisejí na období, do kterého je objekt přiřazen.

Kromě sociálních vlivů, které se podílejí na interpretaci místa, má v pověstech význam i jeho fyzická podoba a smyslové působení. Vodní hladina je například předělem, který umožňuje interakci s objekty nacházejícími se pod ní, zároveň ale představuje částečnou smyslovou překážku. Vlhkost a špinavost zase patří mezi výrazné indikátory nevlídnosti a potenciální škodlivosti místa. Přírodnost místa je obvykle interpretována pozitivně, typicky v případě lesa, přednostně ale v případech, kdy je místo přehledné a působí harmonickým dojmem. Dojem z místa může být, pokud je tomu vypravěč nakloněn, interpretován čistě v esteticko-smyslové rovině, v řadě případů je ale vykládán spirituálně jako důsledek plynutí různých energií, otisků minulosti nebo projevů nadpřirozených entit. Právě příběhy o „energiích“ je tak možné považovat za nejčistší folklorní projev smyslové interpretace lokality a spojovací můstek mezi osobním zážitkem a pověstí.

Opuštěná místa v sobě tedy skrývají několik zásadních významových rozporů. Zprvč, už sám pojem opuštěnosti v běžném chápání naznačuje, že jde o lokality mrtvé, vyjmuté z živé kultury. Skutečné místo ale nemůže být z kultury vyjmuté, pokud o něm existuje alespoň nějaké povědomí, protože už to, že je místem, znamená, že jsou mu přiřčeny alespoň některé významy, které musí být kulturně podmíněné. Tyto významy jsou dále přirozeně propojeny se způsoby, jakými kultura s místem zachází. Opuštění neznamena naprostý zánik, ale spíše přechod do jiné kategorie (či spíše jedné z více kategorií) krajinných prvků. Konstituování nových rolí, které může takový objekt nabýt, závisí na řadě faktorů, jako jsou původní význam, okolnosti zániku, množství dostupných informací o místě, množství informací, které je možné z místa dodatečně vyčíst, jeho prostorová konfigurace (např. různá míra přehlednosti, poloha v krajině) a estetický dojem. Způsoby druhotného využívání místa se pak mohou výrazně lišit od těch, které pro něj byly typické dřívě. Významný vliv zde má také skutečnost, zda je objekt vnímán spíše pozitivně, spíše negativně nebo neutrálně. Výrazným osami, které v tomto ohledu ovlivňují interpretaci místa, se jeví být míra obyvatelnosti, která je zejména akcentována u staveb, které mohly plnit funkci domova, a míra přírodnosti, která souvisí jak s mírou rozpoznání objektu, tak i s biofilním myšlením a moderními estetickými názory na přírodu, které jsou do značné míry podmíněny romantickými koncepty. Nejde-li ale o objekt vysokého symbolického významu, který je trvale udržován, přispívá lidská činnost různými způsoby k dalšímu poškozování ruiny.

Folklor, zejména slovesný, všechny tyto zmíněné skutečnosti reflektuje. Poskytuje interpretace místa, které mohou vycházet z lokální paměti, ale zpravidla odpovídají stereotypizovaným představám o podobných lokalitách, dodává interpretační rámec zážitkům zde zakoušeným a předkládá či vysvětluje jeho předpokládané nezvyklé, okrajové vlastnosti. Obecně je možné říci, že opuštěná místa netvoří v tomto ohledu jednu kategorii objektů, v jejímž rámci by byla všechna místa víceméně zaměnitelná. Opuštěnost je spíše přívlastkem, který označuje nezvyklý stav objektu, jenž je v běžné komunikaci primárně kategorizován jinak – například jako dům, hrad nebo důl. Devastace archeologizovaných nemovitých objektů přichází zpravidla nejsilněji ve chvíli, kdy ze všech významů „opuštěnosti“ převáží ten, který je považuje za odpad, zdroj surovin či něco ostudného, nebo když nejsou vůbec rozpoznány. Pocit tajemství, identifikace s místem nebo pozitivní estetická reakce naopak zvyšují jeho hodnotu a záměrné devastaci spíše brání.

Literatura:

Brunvand, J. H. 2001: Encyclopedia of Urban Legends. Santa Barbara: ABC Clio, Inc.

Edensor, T. 2005: Industrial ruins. Space, aesthetics and materiality. Oxford – New York: Berg.

Faiglová, B. - Havlíková, K. 2014: Urbex. Opuštěná místa v Čechách. Praha: Grada.

Foote, K. E. 2003: Shadowed ground. America's Landscapes of Violence and Tragedy. Austin: University of Texas Press.

Gazin-Schwartz, A. – Holtorf, C. 2005: Chapter One - 'As long as ever've known it...' On folklore and archaeology. In: A. Gazin-Schwartz – C. Holtorf (eds.), *Archaeology and Folklore*. London – New York: Routledge, s. 2-23.

Naništová, E. 2002: Koncept miesta v environmentálnej psychológii. Trnava: Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave.

Neustupný, E. 2007: Metoda archeologie. Plzeň: Aleš Čeněk.

Norberg-Schulz, C. 1994: Genius loci. Praha: Odeon.

Ohta, H. 2001: A phenomenological approach to landscape cognition, Journal of Environmental Psychology 21, s. 387-403.

Patterson, E. M. – Williams, D. R. 2005: Maintaining research traditions on place: Diversity of thought and scientific progress, Journal of Environmental Psychology 25 (2005), s. 361–380.

Robinson, E.-J. 2005 (rev. 2006): A Sense of Place – a Model to Compare Places, Peoples and Their Relationships over Time – Salisbury Plain. Forum UNESCO University and Heritage 10th International Seminar "Cultural Landscapes in the 21st Century" Newcastle upon Tyne, 11.-16. 4. 2005.

<http://www.ncl.ac.uk/unescolandscapes/files/ROBINSONEmma.pdf>

Sklenář, K. 1999: Hromové klíny a hrnce trpaslíků. Z pokladnice české folklorní archeologie. Praha: Set Out.

Stribal, K. 2005: Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku. Praha: Dokořán.

Thompson, S. 1958: Motif-Index of Folk Literature Vol. 6. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.

Truc, G. 2011: Memory of places and places of memory: for a Halbwachsian socio-ethnography of collective memory, International Social Science Journal 203-204, s. 147-159.

Tucker, E. 1999: Tales and legends. In: B. Sutton-Smith – J. Mechling – T. V. Johnson, – F. R. McMahon (eds.): Children's Folklore – A Source Book. Logan: Utah State University Press, s. 193-211.

Weber, N. 2001a: Cínový důl Sauersack (Rolava), Krasová deprese 9, s. 2-8.